

ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ *διαλογικότητας* (*ιντιαλατζίζμ* ή *dialogism*) έχει γίνει συνώνυμη της σκέψης του Μιχαήλ Μπαχτίν – του παραγνωρισμένου αυτού συγγραφέα που ανακαλύφθηκε τόσο αργά στη Δύση, για τον οποίον γίνεται όλο και πιο αυτονόητο σήμερα ότι συνιστά τον μεγαλύτερο ρώσο στοχαστή του εικοστού αιώνα. Η όλη ιδέα μοιάζει εύκολη στη σύλληψή της, δύσκολα όμως διακρίνει εκ πρώτης όψεως κάποιος το σύνολο των πτυχών και των διακλαδώσεών της στα διάφορα επίπεδα του έργου του. Διότι ο Μιχαήλ Μπαχτίν δεν είναι απλώς ένας «θεωρητικός της λογοτεχνίας», όπως με κάποια μονομέρεια τείνει να διαβάζεται στη Δύση: οντολογία, αισθητική, φιλοσοφίας της γλώσσας, ανθρωπολογία της λογοτεχνίας είναι όλα αναπόσπαστες όψεις του στοχασμού του, κι εκείνο που απαιτείται από τον μελετητή του είναι πρωτίστως να δει με ποιον τρόπο αρθρώνονται μεταξύ τους. Ας πούμε λοιπόν, για να ξεκινήσουμε, ότι ο τρόπος που ο Μπαχτίν διάβασε τα μεγάλα έργα της λογοτεχνίας, και πρωτίστως το έργο του Ντοστογιέφσκι στο νεανικό του αριστούργημα *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* (1929), είναι εμποτισμένος από έναν φιλοσοφικό αναστοχασμό πάνω στη φύση της γλώσσας, και πάνω στη φύση της τέχνης, τον οποίον ανέπτυξε σε διαρκή αντιπαράθεση με τις αντιλήψεις των ρώσων Φορμαλιστών. Η φαινομενολογία (διαθλασμένη εν μέρει από τον νεοκαντιανισμό του Μαρβούργου), ο μαρξισμός και μία ελεύθερα ερμηνευμένη όψη της Ορθόδοξης ρωσικής πνευματικότητας συνέβαλαν εξίσου στη διαμόρφωση αυτής της ιδιοσυγκρασιακής οντολογίας που προαναγγέλλει πολλές από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές ιδέες του εικοστού αιώνα στη Δύση.

Εναρκτήριο λάκτισμα για τη συζήτηση που μας αφορά ειδικά εδώ στάθηκε κατά κάποιον τρόπο η «ανακάλυψη», εκ μέρους τού νεαρού Μπαχτίν, της μυθιστορηματικής *πολυφωνίας* στο έργο του Ντοστογιέφσκι. Οι λεπτομέρειες είναι γνωστές: η αφήγηση του Ντοστογιέφσκι δεν παρακολουθεί τη ζωή ενός ορισμένου ήρωα καθώς ξετυλίγεται στον χρόνο, όπως το ευρωπαϊκό λεγόμενο *Bildungsroman* του δέκατου όγδοου αιώνα, αλλά συμπαραθέτει πολλαπλές οπτικές γωνίες εκτατικά, στον χώρο· οι ντοστογιεφσκικοί ήρωες αντιπροσωπεύουν ολοκληρωμένα σύμπαντα,

κοσμοαντιλήψεις ή βιοθεωρίες οι οποίες εισέρχονται σε διαρκή, πυρετώδη και χωρίς καταληκτήρια έκβαση διάλογο μεταξύ τους· η συνθετική αρχή μοιάζει εντυπωσιακά με τη λειτουργία της μουσικής πολυφωνίας, όπου ο καθοδηγητικός μίτος τού τονικού κανόνα που συνυφαίνει τις διαφορετικές φωνές αντιπροσωπεύεται εδώ από την αφηγηματική λειτουργία του ίδιου τού συγγραφέα. Η μυθιστορηματική πολυφωνία, εν ολίγοις, αντιπροσωπεύει σε υφολογικό επίπεδο της αρχή της διαλογικότητας η οποία είναι για τον Μπαχτίν συγκροτητικό στοιχείο της ανθρώπινης γλώσσας.

Υπάρχει όμως και ένα δεύτερο επίπεδο μυθιστορηματικής πολυφωνίας, το οποίο ο Μπαχτίν θα εξερευνήσει στο δοκίμιο που έγραψε λίγο μετά τον *Ντοστογιέφσκι*, με τίτλο «Συγγραφέας και ήρωας». Η διάσταση που δεν είχε ως τώρα προσεχθεί είναι ο ιδιότυπος διάλογος όχι μεταξύ των ηρώων, που αντιπροσωπεύουν ισότιμα παρατιθέμενες μυθιστορηματικές φωνές, αλλά μεταξύ κάθε τέτοιας φωνής και της ίδιας της συνθετικής αφηγηματικής λειτουργίας, στην οποία δίνουμε το όνομα «συγγραφέας». «Συγγραφέας» και «ήρωας» είναι βέβαια, και πρωτίστως, για τον Μπαχτίν μορφολογικά στοιχεία – αντίστοιχα σε ό,τι ευρύτερα ονομάζουμε *είδος* και *ύφος*: με αυτή την έννοια, ακριβώς, το μυθιστόρημα ορίζεται ως το είδος (αφηγηματική λειτουργία) που εμπεριέχει πολλαπλά κι ετερόκλητα υποείδη (μυθιστορηματικές φωνές). Δεν παύουν ωστόσο να είναι και ζωντανά πρόσωπα που εμπλέκονται σ' έναν ιδιότυπο διάλογο μεταξύ τους. Κατά ποια έννοια όμως ο ήρωας, δημιούργημα και μαριονέττα —όπως συνήθως μας φαίνεται— του συγγραφέα, μπορεί να συνομιλεί μαζί του; Ιδού ένα σημείο που μαρτυρεί τη μεγάλη καλλιτεχνική ευαισθησία του Μπαχτίν: διότι, όπως γνωρίζει καλά όποιος είχε αληθινή καλλιτεχνική εμπειρία, το υλικό στην τέχνη δεν είναι ποτέ παθητικό αντικείμενο, όπως στην κοινή εργαλειοτεχνική δραστηριότητα, αλλά ζωντανός συνομιλητής τού καλλιτέχνη και συνδημιουργός στο τελικό αποτέλεσμα. Ο Adorno έλεγε ότι στην τέχνη το υλικό είναι «υποκείμενο» όσο και ο ίδιος ο καλλιτέχνης· ο Sartre, στο *Τί είναι η λογοτεχνία*, έγραφε ότι ο μυθιστορηματικός ήρωας αποκτά ελευθερία και αυτενέργεια, αναγκάζοντας συχνά τον συγγραφέα να τον ακολουθεί στις επιλογές του· αυτή η ιδέα εν πάση περιπτώσει διέπει την πραγμάτευση του ζεύγους συγγραφέας-ήρωας από τον Μπαχτίν, και σε αυτήν αποτυπώνεται η δεύτερη διάσταση της μυθιστορηματικής του πολυφωνίας.

Η μυθιστορηματική *πολυφωνία* (είδος που περιέχει ανόμοια ύφη), θα διευρυνθεί αργότερα στην ιδέα της μυθιστορηματικής *πολυγλωσσίας* (είδος που περιέχει ανόμοια είδη). *Είδος* και *ύφος* είναι για τον Μπαχτίν μορφολογικά

ισοδύναμα των λειτουργιών «συγγραφέας» και «ήρωας», όπως είδαμε, αλλά η θεμελιακή τους σύλληψη πηγάζει από τη ζωντανή, ομιλούμενη γλώσσα: είδος είναι το λογοτεχνικό ισόμορφο του στοιχείου *επιτέλεση* που χαρακτηρίζει κάθε γλωσσικό ενέργημα, ύφος είναι το λογοτεχνικό ισόμορφο του στοιχείου *εκφώνηση* που περιγράφει κάθε μεμονωμένη γλωσσική χειρονομία. Η επιτέλεση πλαισιώνει την εκφώνηση στην ομιλία όπως η λειτουργία του συγγραφέα πλαισιώνει τη φωνή του ήρωα στο μυθιστόρημα. Τη σχέση αυτή μπορούμε να την αποκαλέσουμε *οικοσυστημική*: στην οντολογία της Σχολής του Μαρβούργου (ιδίως στον Hermann Cohen) περιγράφει τη σχέση του Θεού προς τον άνθρωπο, στη χουσερλιανή φαινομενολογία είναι η σχέση της αποβλεπτικής συνείδησης προς το σκοπούμενο νόημα, στην αντι-φορμαλιστική γλωσσολογία του Μπαχτίν γίνεται το κατεξοχήν πραξιακό (επιτελεστικό) γνώρισμα της γλώσσας. Είναι, εν ολίγοις, η μία από τις δύο διαστάσεις της *διαλογικότητας*, ως συστατικής αρχής της γλώσσας εν γένει.

Η δεύτερη διάσταση παρέχεται από την ανάλυση του στοιχείου της *εκφώνησης*. Αν στο πολυφωνικό μυθιστόρημα οι ήρωες είναι φωνές (*ύφη*) που διαλέγονται ασυγχώνευτα μεταξύ τους, πρότυπό τους είναι η ζωντανή γλώσσα στην οποία διαφορετικές *εκφωνήσεις* (πρόσωπα, ομιλούντες) διαλέγονται ασυγχώνευτα μεταξύ τους. Είναι στη φύση της γλωσσικής εκφώνησης να στρέφεται έξω από τον εαυτό της —να «λοξοκοιτάει», όπως λέει με μια γλαφυρή εικόνα ο Μπαχτίν—, να πλαισιώνει διαρκώς μία άλλη εκφώνηση και να αναπλαισιώνεται από αυτήν, να δανείζεται ξένες σημασίες και να τις μετατοπίζει, όπως αφήνει τις δικές της να μετατοπίζονται στην ξένη χρήση, να συγκροτεί *αναφορικά* τα νοήματά της: είναι, όπως βλέπουμε, μία άλλη διατύπωση του λεγόμενου *ερμηνευτικού κύκλου* στην Ερμηνευτική, ή της εγγενούς *αναφορικότητας των συνειδησιακών ενεργημάτων* στη φαινομενολογία του Husserl. Ο Μπαχτίν μεταφέρει αυτή την ιδιότητα στην καρδιά της γλώσσας περιγράφοντας το κύριο οντολογικό χαρακτηριστικό της: *ανταποκριτικότητα* (*οτβετζβένοστ* ή *answerability*), όπως το ονομάζει· η έννοια αυτή στην καθομιλουμένη ρωσική έχει κυρίως τη σημασία της «ευθύνης», και συγγενεύει κάπως με την χαϊντεγκεριανή *μέριμνα* (*Sorge*). Πρόκειται για τη δεύτερη διάσταση της *διαλογικότητας*, που είναι και η πλέον αναγνωρίσιμη ως συστατική αρχή της ανθρώπινης γλώσσας.

Είδαμε δύο έννοιες της *διαλογικότητας*, μία οριζόντια και μία κάθετη όπως θα μπορούσαμε να πούμε, που διαπερνούν εγκαρσίως τόσο την ομιλούμενη γλώσσα όσο και τη μορφολογία του γλωσσικού έργου τέχνης, της λογοτεχνίας. Και τις δύο ο

Μπαχτίν τις είχε επεξεργαστεί νωρίς, από τις αρχές της δεκαετίας του '20 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30. Στο ύστερο έργο του, και βασικά στο μνημειώδες *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του* που ολοκληρώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '40, θα επεξεργαστεί μία περαιτέρω έννοια, η οποία στην πραγματικότητα μπορεί να θεωρηθεί επέκταση εκείνης που παραπάνω αποκάλεσα «οικοσυστημική». Στο έργο αυτό ο Μπαχτίν κινείται από την ανάλυση της μυθιστορηματικής μορφής ως τέτοιας σε ένα ευρύτερο επίπεδο, το οποίο θα ονομάζαμε πλέον *ανθρωπολογία της λογοτεχνίας*. Μέσα από μία σειρά βαρυσήμαντων ιστορικών παρατηρήσεων επισημαίνει τη γένεση της μυθιστορηματικής μορφής από τελετουργικές, μολονότι άτυπες, μορφές λαϊκού οργιασμού που διασχίζουν όλη τη μεσαιωνική περίοδο και είναι ζωντανές ως την ύστερη Αναγέννηση – αυτό που αποκαλεί *καρναβαλικό στοιχείο*. Τα περίφημα «τελετουργικά αντιστροφής», τα παιγνιώδη χαζολογήματα, η εύθυμη στιχοποιία του πανηγυριού και η φορτισμένη με γονιμικές σημασίες βωμολοχία είναι η απέραντη πρώτη ύλη από την οποία θα συσταθεί ο ποικιλόχρωμος κόσμος του πικαρέσκου μυθιστορήματος, της *comedia dell'arte*, το ετερόκλητο πολυγλωσσικό σύμπαν εκείνου που θα γίνει εντέλει το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. Σε αυτό το φως, μάλιστα, θα προσπαθήσει να διακρίνει τις ρίζες τού είδους στην απώτατη αρχαιότητα. Εκείνο που μας ενδιαφέρει ιδίως εδώ, όμως, είναι η σχέση της γλωσσικής έκφρασης με τη σφύζουσα και πληθωρική σωματική αρχή. Στη γλώσσα της λαϊκής γιορτής εκείνο που δοξάζεται είναι σε τελευταία ανάλυση το ίδιο το σώμα και οι λειτουργίες του – συνουσία, εγκυμοσύνη, γέννηση και θάνατος, φαγητό, ποτό και εκκένωση... Στον ξέφρενο καρναβαλικό πανηγυρισμό το πάντα ανολοκλήρωτο και ανοιχτό σώμα, που πεθαίνει, γεννά και γεννιέται, αναμιγνύεται με τον κόσμο, με τα ζώα, με τα αντικείμενα· αίρει τους διαχωριστικούς φραγμούς και τα ταμπού, ενσαρκώνει και αναπαριστά ολόκληρο το υλικό σύμπαν στο σύνολο των στοιχείων του. Ιδού λοιπόν πού θα πρέπει να αναζητηθεί η ίδια η δημιουργικότητα της γλώσσας: σαν να λέμε, *η απαραμείωτη υλικότητα του σωματικού στοιχείου είναι η μήτρα απ' όπου βλασταίνει το ακατάβλητο στοιχείο της σημασίας*. Το σώμα είναι το οικοσύστημα της γλώσσας, η διαρκής παρακαταθήκη του νοήματος, και η ίδια η γλώσσα στη ζωντανή επιτέλεση δρα σωματικά, καταλυτικά, απελευθερώνοντας μian ανοικονόμητη πολυσημία... Εδώ ο Μπαχτίν δεν μιλάει πλέον για «διαλογικότητα», αναγνωρίζουμε όμως την έσχατη επέκταση αυτής της ιδέας στον κάθετο άξονα μιας συνομιλίας ανάμεσα στη γλώσσα και το γήινο υλικό της υπόστρωμα – κατά τη ρήση

του Ιωάννη και ο λόγος σαρξ εγένετο, στην οποία ο Μπαχτίν θα δώσει την πιο ανορθόδοξη, και όμως κυριολεκτική όσο δεν θα μπορούσε περισσότερο, σημασία.

Αν τώρα έγινε κατανοητό ολόκληρο το φάσμα των σημασιών που μπορεί να κρατήσει η έννοια της διαλογικότητας στον Μπαχτίν, είμαστε σε θέση να απαντήσουμε μία ένσταση που ήγειραν ορισμένοι κριτικοί του. Είπαν ότι άλλοτε χρησιμοποιεί την διαλογικότητα με *πραγματολογική-περιγραφική* σημασία (ορίζει, δηλαδή, ένα πραγματικό γνώρισμα της ανθρώπινης γλώσσας) και άλλοτε με *κανονιστική* σημασία (συνιστά, δηλαδή, το ιδεώδες ορισμένων προνομιακών — λογοτεχνικών— επιτελέσεων). Η φαινομενική αυτή αντίφαση διαλύεται αν καταλάβουμε ποια ακριβώς σχέση υφίσταται για τον Μπαχτίν ανάμεσα στην ομιλούμενη και τη λογοτεχνική γλώσσα. Οι όψεις της διαλογικότητας που περιγράψαμε παραπάνω είναι συστατικές της γλώσσας εν γένει, προφορικής, γραπτής είτε λογοτεχνικής, και με αυτή την έννοια διατηρούν όλη την πραγματολογική-περιγραφική τους σημασία· ωστόσο στις περισσότερες ιστορικές καταστάσεις εντός των οποίων εκδιπλώνονται τα ομιλιακά μας ενεργήματα ορισμένα χαρακτηριστικά της γλώσσας τελούν εν αναστολή λόγω των συγκεκριμένων περιορισμών της εκφοράς. Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η πολιτική διάσταση ή, για να μιλήσουμε με μαρξιστικούς όρους, το πρόβλημα της *ιδεολογίας*. Με απλά λόγια, η καθημερινή ζωή των ανθρώπων δεν έχει σχεδόν ποτέ την ελευθερία της γιορτής και του λαϊκού οργανισμού· υπόκειται σε ποικίλους εξουσιαστικούς περιορισμούς οι οποίοι, σε γλωσσικό επίπεδο τουλάχιστον, συμποσούνται σε ορισμένον βαθμό εκφραστικής καταστολής. Ο όρος *ιδεολογία* σημαίνει ακριβέστερα για τον Μπαχτίν κάθε «κλειστό» σύστημα σημασιών, σύστημα στο οποίο παρουσιάζεται κατεσταλμένη η φυσική διαλογικότητα της γλώσσας – και είναι εξόχως διορατικό το ότι ταυτίζει αυτή την έννοια με ό,τι αποκαλούν «σημειακό σύστημα» οι φορμαλιστές γλωσσολόγοι. Αυτό το στοιχείο όμως που καταστέλλεται στις συνήθεις γλωσσικές επιτελέσεις διασώζεται προνομιακά στην πολυσημική γλώσσα της λογοτεχνικής γραφής – σε αυτό μάλιστα συνίσταται η ίδια η *λογοτεχνικότητά* της. Αυτό ακριβώς δείχνει αποκαλυπτικότερα τη συγγενείά της —που είναι στην πραγματικότητα σχέση καταγωγής— με τη γλώσσα της γιορτής και του πανηγυριού. Σα να λέμε, *οι συγκεκριμενοί περιορισμοί της εκφοράς είναι αντιστρόφως ανάλογοι με τον βαθμό διαλογικότητας που ενέχει μια γλωσσική επιτέλεση*, και ο βαθμός διαλογικότητας είναι ακριβώς ο βαθμός πολυσημικότητας και εκφραστικής ελευθερίας. Στο γλωσσικό έργο τέχνης, την λογοτεχνία, οι συγκεκριμενοί περιορισμοί της εκφοράς είναι οι μικρότεροι

δυνατοί, άρα η λογοτεχνική γλώσσα μπορεί να χρησιμεύσει ως κανονιστικό πρότυπο για τη γλώσσα εν γένει: *κανονιστικό* όμως μόνο με την έννοια ότι αναδεικνύει το εύρος των πραγματικών εκφραστικών δυνατοτήτων που ενέχει η γλώσσα εν γένει, παρότι στις συνήθειες ιστορικές συνθήκες των γλωσσικών επιτελέσεων υφίσταται εξωτερικούς περιορισμούς που εμποδίζουν την πλήρη ανάδειξή της. Τις απελευθερωτικές σημασίες που κρύβει η λογοτεχνική γλώσσα τις επεσήμαναν και άλλοι αργότερα στο εικοστό αιώνα – μου έρχεται στον νου ο Roland Barthes, παραδείγματος χάριν· ο Μπαχτίν όμως είδε καθαρότερα από κάθε άλλον το ιστορικό και ανθρωπολογικό υπόβαθρο αυτής της σχέσης. Έτσι, η λογοτεχνική εμπειρία γίνεται κατά φυσικό τρόπο οδηγός για ένα πολιτικό πρόγραμμα απελευθέρωσης, όπου η αποδέσμευση της διαλογικότητας εγγυάται τη μέγιστη ατομική εκφραστική ελευθερία, την ισότιμη και ανεμπόδιστη ανθρώπινη αλληλόδραση και την απαραιμείωτη εγγύτητα με το σώμα, με τη γη, με τη φύση.

ΘΑ ΗΘΕΛΑ, ΟΛΟΚΛΗΡΩΝΟΝΤΑΣ, να αφιερώσω λίγες μόνο επιγραμματικές σκέψεις σε ένα ερώτημα που τίθεται σχεδόν από μόνο του: ποια σχέση υφίσταται ανάμεσα σε ό,τι ο Μπαχτίν αποκαλεί *διαλογικότητα* και στη φιλοσοφική έννοια της *διαλεκτικής*; Δεν είναι μόνο η ετυμολογική συνάφεια των δύο όρων που προκαλεί τη σύγκριση, αλλά και το ίδιο το ύφος του στοχασμού του Μπαχτίν. Μιλήσαμε για τα χρέη της σκέψης του στον μαρξισμό, μια πραξιακή και υλικοϊστορική σύλληψη της γλώσσας και, κατ' επέκτασιν, της συνείδησης· σε άλλα σημεία του έργου του ο Μπαχτίν, ο οποίος διαβάζει σταθερά το ίχνος της διαλογικότητας μέσα στη μυθιστορηματική πολυφωνία, θα κατονομάσει ρητά μεταξύ των μεγάλων πολυφωνικών παραδειγμάτων τους Πλατωνικούς Διαλόγους. Βεβαίως η διαλεκτική είναι μια έννοια που γνώρισε δραματικές νοηματικές μετατοπίσεις μέσα στην ιστορία του στοχασμού, και η σωκρατική διαλεκτική δεν είναι ταυτόσημη με την εγελιανή-μαρξιστική. Σε όλες τις εκδοχές του όμως το διαλεκτικό εγχείρημα συνδέεται με μια έννοια *διαμεσολάβησης*, η οποία είναι επίσης ένα διαρκές μέλημα του Μπαχτίν. Όλες οι εκδοχές διαλογικότητας που εξετάσαμε παραπάνω αντιπροσωπεύουν απόπειρες ριζικής διαμεσολάβησης: ανάμεσα στον ομιλητή και τον άλλον ομιλητή, ανάμεσα στη συνείδηση και το αντικείμενό της, ανάμεσα στη γλώσσα και τη σωματική υλικότητα, ανάμεσα στο άμεσα υπαρκτό και στο επερχόμενο. Η πρώτη από αυτές τις διατυπώσεις ορίζει ήδη τη σωκρατική έννοια της διαλεκτικής· η τελευταία, την εγελιανή. Οι ενδιάμεσες δύο, που αφορούν υπό διάφορες οπτικές γωνίες το πεδίο

έντασης ανάμεσα στα συνειδησιακά ενεργήματα και τον υλικό κόσμο, είναι επίσης σε κάποιον βαθμό εγγελιανές αλλά αναδεικνύονται πολύ πιο συγκεκριμένα στη μαρξιστική παράδοση – στη σκέψη, ας πούμε, του νεαρού Μαρξ ή του Λούκατς ή της Σχολής της Φραγκφούρτης, ή ακόμα στον φαινομενολογικό μαρξισμό ενός Merleau-Ponty. Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι οι δύο έννοιες ουσιαστικά συμπίπτουν;

Υπό μία επιφύλαξη, πιστεύω. Απαραμείωτος όρος για τη διαλογικότητα στον Μπαχτίν είναι, όπως τα διατυπώσαμε παραπάνω, το *ασυγχώνευτο* των διαλεγόμενων φωνών, των αρχικών πόλων σε όποιο επίπεδο κι αν ορίζονται αυτοί. Κάθε διαλογικότητα, κάθε μεσολάβηση, προϋποθέτει μια *μη αναγώγιμη δυάδα*, διότι σε άλλη περίπτωση θα είχαμε μία αυταρχική υπαγωγή του ενός στοιχείου στο άλλο, οπότε κάθε διάλογος καταπαύει και κάθε αποκρινόμενη φωνή σιγεί. Για να μιλήσουμε με τους όρους μιας τρέχουσας σχηματοποίησης η οποία ωστόσο απηχεί κάτι από τη σκέψη του ίδιου του Χέγκελ, η διαλογικότητα όπως συλλαμβάνεται από τον Μπαχτίν απαγορεύει την τρίτη στιγμή της διαλεκτικής, τη στιγμή της *σύνθεσης*: εκείνο που ο Χέγκελ ονόμαζε —και επαναλάμβανε ο Λούκατς— *έσχατη ενότητα του υποκειμένου/αντικειμένου*. Αυτός ο χαρακτηριστικός στη σκέψη του Χέγκελ ιμπεριαλισμός της έννοιας που θέλει να μεταβολίσει εξ ολοκλήρου το αντικείμενό της, τον κόσμο, τη φύση, είχε θλιβερές επιπτώσεις σε ένα υπηρεσιακό είδος μαρξισμού στα πλαίσια του οποίου μεταφράστηκε σε μια λογική της γραφειοκρατικής κυριαρχίας. Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε πολύ σε αυτό, όλοι γνωρίζουν για τί μιλάω. Υπάρχει όμως και μία άλλη ερμηνεία της διαλεκτικής στην ίδια παράδοση, εκείνη που ο Adorno αποκαλούσε *αρνητική διαλεκτική*, όρος της οποίας είναι η μη αναγώγιμη ετερότητα, το *μη ταυτόσημο*: θεμελιώδης μονάδα αυτής της διαλεκτικής είναι το δύο. Η αρνητική στιγμή αποκτά το προβάδισμα εδώ αναγεννώντας ατέρμονα το εγχείρημά της, σε ένα διηλεκκώς ανεπίλυτο «πεδίο εντάσεων», που είναι όμως η πλούσια οικοσυστημική μονάδα μέσα στην οποία μπορεί να υπάρξει αυθεντική μεσολάβηση και μέσ' από την οποίαν αναδύονται ανεμπόδιστα διαρκείς νέες γενέσεις. Με αυτή ακριβώς την έννοια της διαλεκτικής συγγενεύει η διαλογικότητα του Μιχαήλ Μπαχτίν. Αν συλλαμβάνουμε πλήρως το βάρος αυτής της διάκρισης στην ιστορία των σύγχρονων ιδεών, μπορούμε να καταλήξουμε ότι η διαλογικότητα του Μπαχτίν δεν αντιβαίνει καθόλου στην έννοια της διαλεκτικής – θέτει ωστόσο έναν *κανονιστικό όρο για το πώς πρέπει να κατανοούμε την ίδια τη διαλεκτική*.

ΕΝΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΕΡΩΤΗΜΑ τώρα, πριν κλείσω: υπάρχει στη θεωρία της διαλογικότητας του Μπαχτίν κάτι το οποίο θα μπορούσε να προσαχθεί ως κριτική της ψυχανάλυσης, ή που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αναδιατύπωση κάποιες από τις προϋποθέσεις της φροϋδικής σκέψης; Το ερώτημα δεν είναι αυθαίρετο διότι ο ίδιος ο Μπαχτίν το έχει θέσει, από την πρώτη περίοδο της σκέψης του μάλιστα, στη δεκαετία του 1920. Το 1927 κυκλοφόρησε ένα μικρό βιβλίο με τίτλο *Φροϋδισμός: ένα κριτικό σχέδιασμα*, υπό το όνομα του Βαλεντίν Νικολάεβιτς Βολοσίνοφ, του νεαρού γλωσσολόγου που ήταν μέλος τού στενού κύκλου τού Μπαχτίν. Όλες οι μαρτυρίες δείχνουν ότι κείμενο είχε γραφτεί από τον ίδιο τον Μπαχτίν, ή τουλάχιστον απηχούσε πιστά τις ιδέες που αυτός εξέθετε στις μακροσκελείς συζητήσεις τους. Σε μια εποχή που οι θεωρίες τού Φρόυντ προκαλούσαν παθιασμένες διαμάχες στους μαρξιστικούς κύκλους των διανοουμένων της Μόσχας και του Λένινγκαντ, ο Μπαχτίν θα επιχειρήσει να θέσει υπό ερώτησιν την ψυχαναλυτική σκέψη από τη σκοπιά ακριβώς που την υποψιαζόταν η μαρξιστική κριτική: ότι αντιπροσωπεύει, για να το πούμε έτσι, μια *λήθη του κοινωνικού*.

Ο Μπαχτίν κατηγορεί ακριβέστερα τον Φρόυντ ότι διακατέχεται από έναν φόβο της ιστορίας, από την ανάγκη του να εδραιώσει έναν κόσμο πέρ' από το κοινωνικό-ιστορικό, αναζητώντας αυτό τον κόσμο στα βάθη του οργανικού (γεγονός που, στα μάτια του Μπαχτίν, τον συνέδεε με τις βιταλιστικές ιδεολογίες του ύστερου δέκατου ένατου αιώνα). Δεν αμφισβητεί κατά βάθος το συγκρουσιακό μοντέλο της ανθρώπινης ψυχής που κατασκεύασε ο Φρόυντ, αλλά την *ταυτότητα* των δύο αντιτιθέμενων πόλων. Αν η αντίθεση είναι ανάμεσα σε ένα «συνειδητό» και ένα «ασυνειδητό», ή ανάμεσα σε ένα «ομιλούν εγώ» και ένα βουβό βιολογικό υπόστρωμα, η σύγκρουση είναι προφανώς άλυτη και δεν επιδέχεται διαμεσολάβηση. Αποβαίνει οντολογική. Κυρίως όμως, με τον τρόπο αυτό συγκαλύπτεται ο *ήδη κοινωνικός* χαρακτήρας όλων των ψυχοσυγκρούσεων, που είναι η αποφασιστική διαπίστωση του Μπαχτίν. Η λύση είναι να εννοήσουμε το «ασυνειδητό» ως μία *άλλη συνείδηση*, να εκλάβουμε και τα δύο ως «γλώσσες» που απλώς λένε κάτι *διαφορετικό*, και τη διαφορά τους ως *ιδεολογική* μάλλον παρά οντολογική. Θα πρέπει λοιπόν να μιλάμε για «επίσημη συνείδηση» και «ανεπίσημη συνείδηση», «επίσημη γλώσσα» και «ανεπίσημη γλώσσα»: αυτή η αναδιατύπωση όχι μόνο επανεισάγει τη διαλογική αρχή στα βάθη αυτού εκείνου που θεωρούσαμε ως αυστηρά ενδοψυχικό, αλλά και επανεντάσσει την τεχνητά απομονωμένη νησίδα του «εαυτού» στο μεγάλο πεδίο των κοινωνικών και ιδεολογικών ρευμάτων. *Πίσω από κάθε ατομικό σύμπτωμα, κρύβεται*

η σύγκρουση αντιτιθέμενων σημασιοδοτήσεων του κόσμου. Το πρόβλημα της λεγόμενης ψυχοπαθολογίας είναι πάντα, σε τελευταία ανάλυση, πρόβλημα πολιτικό: ένα πρόβλημα σχέσεων ανάμεσα στο άτομο και την ομάδα, ένα πρόβλημα επιλογής ηθικής ή πολιτικής στάσης.

Οι εξοικειωμένοι με την ψυχαναλυτική φιλολογία θα παρατηρήσουν ότι ο Μπαχτίν μοιάζει να αναπτύσσει εδώ μια ενόραση που υπήρχε εν σπέρματι στον Φρόντ, στο Κεφάλαιο VII της *Ερμηνευτικής των ονείρων* (1900), όπου αυτός μιλάει για την πρωτογενή και τη δευτερογενή ψυχική διεργασία και αναφέρεται μάλιστα στην πρώτη ως «ονειρική γλώσσα» – εξ ου και οι όροι «συμπύκνωση» και «μετάθεση» για να περιγράψουν τη διαδικασία ονειρικής συμβολοποίησης που, όπως είναι γνωστό και επισεσημασμένο, προέρχονται από τους ρητορικούς τρόπους της «μετωνυμίας» και της «μεταφοράς». Σε αυτό το εδάφιο, όπως και στην έξοχη πραγμάτευση των μηχανισμών τού παρανοϊκού παραληρήματος στον «Πρόεδρο Σραίμπερ» (1911), βάσισε άλλωστε και ο Lacan τη δική του διακήρυξη ότι «το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν μια γλώσσα». Μπορούμε λοιπόν να εκλάβουμε τον Μπαχτίν ως προάγγελο του Lacan; Εξαρτάται από το πώς κατανοεί κάποιος τη λακανική θεωρία. Από μία σκοπιά θα μπορούσαμε να πούμε ναι· αν κοιτάξει κάποιος προσεκτικότερα, όμως, θα διαπιστώσει κρίσιμες διαφορές που οφείλονται στη διαφορετική σύλληψη της «γλώσσας» από τον Μπαχτίν και τον Lacan. Για να το πω όσο πιο σχηματικά γίνεται, όταν ο Lacan λέει «γλώσσα» έχει κατά νου το μοντέλο της φορμαλιστικής γλωσσολογίας την οποία επέκρινε με δριμύτητα, την ίδια εκείνη εποχή, ο Μπαχτίν. Ο φορμαλισμός (τύπου Saussure ή Jakobson) αντιπροσωπεύει μια θετικιστική ιδεολογία που αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως *συγχρονικό σύστημα* με πάγιους κανόνες και δομή, ενώ κάθε μεμονωμένο στοιχείο αντλεί το νόημά του από τη σχέση του με όλα τα άλλα σημεία του συστήματος και αποκλειστικά εντός αυτού. Για τον Μπαχτίν, αυτή είναι μια νεκρή και εργαστηριακή σύλληψη της γλώσσας η οποία δεν αντιστοιχεί στην αληθινή ζωή της γλώσσας που μιλούν και χειρίζονται οι συγκεκριμένοι άνθρωποι. Το νόημα δεν είναι μια λειτουργία εντός του γλωσσικού συστήματος αλλά το τελικό προϊόν μιας κοινωνικής αλληλόδρασης που περιλαμβάνει τόσο γλωσσικά όσο και μη γλωσσικά στοιχεία. Γλωσσολογικά μιλώντας, θα λέγαμε ότι αντιπαραθέτει εδώ ένα μοντέλο της γλώσσας ως *parole* σε ένα μοντέλο της γλώσσας ως *langue*. Με αυτή την έννοια, όταν ο Μπαχτίν λέει «γλώσσα» καθόλου δεν εννοεί ένα προ-κωδικοποιημένο δίκτυο σημασιόντων στο οποίο είναι πάντα υποταγμένο, υποτίθεται, το υποκείμενο· εννοεί μια ζώσα επιτέλεση εντός της οποίας το υποκείμενο

χαλκεύει ταυτόχρονα την προσωπική του ιδιαιτερότητα και τη σχέση του με τον άλλον (άλλους), την προσωπική του ιδιαιτερότητα μέσ' από τη σχέση του με τους άλλους. Το σημαντικότερο, στην επιτέλεση αυτή εμπεριέχονται ήδη και διυλίζονται όλες οι εξω-γλωσσικές συνιστώσες της σχέσης: είναι η *σωματικότητα της γλώσσας*, για την οποία μιλήσαμε νωρίτερα. Έτσι, μπορούμε να πούμε, το ενορμητικό στοιχείο της φροϋδικής σύλληψης δεν εξοβελίζεται στη «μετάφραση» του Μπαχτίν: υφίσταται εξαρχής συγχωνευμένο, μεταβολισμένο, σε αυτό που αποκαλεί *γλώσσα*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μετ. Γιώργος Σπανός (Πλέθρον: Αθήνα 1980).
- ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Έπος και μυθιστόρημα*, μετ. Γιάννης Κιουρτσάκης (Πόλις: Αθήνα 1995).
- ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μετ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, επίμετρο: Δημήτρης Τζιόβας (Πόλις: Αθήνα 2000).
- ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του*, «Εισαγωγή», μετ. Φώτης Τερζάκης, περ. *Πλανόδιον*, 38 (Καλοκαίρι 2005): 262-321.
- ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Το πρόβλημα των ειδών τού λόγου*, εισαγ.-μετ.-σχόλια: Βασίλης Αλεξίου - Μανόλης Δαφέρμος (futura: Αθήνα 2014).
- Β.Ν. ΒΟΛΟΣΙΝΟΦ, *Μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας*, πρόλ.-μετ. Βασίλης Αλεξίου (Παπαζήση: Αθήνα 1998).
- TONY BENNETT, *Φορμαλισμός και μαρξισμός*, μετ. Σπύρος Τσακνιάς (Νεφέλη: Αθήνα 1983).
- KATERINA CLARK & MICHAEL HOLQUIST, *Michael Bakhtin* (Harvard University Press: Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 1984).
- PETER STALLYBRASS & ALLON WHITE, *The Politics and Poetics of Transgression* (Cornell University Press: Λονδίνο και Ithaca 1986).
- KEN HIRSCHKOP & DAVID SHEPHERD [ed.], *Bakhtin and Cultural Theory* (Manchester University Press: Μάντσεστερ 1989).
- TERRY EAGLETON, «Καρναβάλι και κωμωδία: Μπένγιαμιν, Μπαχτίν και Μπρεχτ», μετ. Φ. Τερζάκης, στο ΤΕΡΖΑΚΗΣ, ΦΩΤΗΣ [επιμ.], *Μεταμαρξιστικά ρεύματα στην αισθητική και στη θεωρία της λογοτεχνίας* (Futura, 2004): 109-151.

ΤΕΡΖΑΚΗΣ, ΦΩΤΗΣ, «Φιλοσοφία της γλώσσας, αισθητική και αφηγηματική πολυφωνία: η “διαλογική ανθρωπολογία” του Μιχαήλ Μπαχτίν», στο *Τροχιές του αισθητικού. Η ιστορική σύσταση μιας αισθητικής φιλοσοφίας και ο ανθρωπολογικός της ορίζοντας* (Futura: Αθήνα 2007): 353-388.

ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου* (Κέδρος: Αθήνα 1985).